

PROTECȚIA JURIDICĂ A PERSOANEI ȘI A DEMNITĂȚII UMANE DE LA ORIGINEA VIEȚII SALE ÎN CONTEXTUL PROVOCĂRI- LOR DIN DOMENIUL BIOMEDICAL

Lect. univ. Vadim FORTUNA

Universitatea DIVITIA GRATIAE, Chișinău, Republica Moldova

vadim.fortuna.s@gmail.com

Abstract: Legal protection of a person and of human dignity from the origin of a person's life in the context of biomedical challenges.

Even if the protection of the human embryo still does not know a universal and clear recognition of its status as a person, the progress of biomedical science accelerates this fact's necessity. The recognition by many European normative acts of the human dignity of the embryo and the fetus, i.e. much earlier than the moment of a person's birth, represents a wide legal platform to guarantee and protect the human being from his origin.

Keywords: *embryo, protection, life, bioethics.*

Dreptul la viață este un atribut inalienabil al ființelor umane¹, fiindu-i acordată o valoare supremă în ierarhia drepturilor omului. Totuși *Convenția Europeană a Drepturilor Omului*² și jurisprudența Curții Europene³ nu determină sensul conceptelor de „viață” și „persoană”, ceea ce ar părea paradoxal în contextul reglementării dreptului la viață, și, prin urmare, lacuna respectivă împiedică suficienta garantare a realizării acestui drept, reduce din stabilitatea lui, și complică identificarea limitelor dreptului la viață în

1 Ioan-Gheorghe Rotaru, *Om-Demnitare-Libertate*, Cluj-Napoca, Editura Risoprint, 2019, pp. 201-215.

2 *Convenția Europeană a Drepturilor Omului și a Libertăților Fundamentale*, din 04.11.1950. https://www.echr.coe.int/documents/convention_ron.pdf

3 Curtea Europeană a Drepturilor Omului (Curtea Europeană) a fost instituită prin Convenția pentru apărarea drepturilor omului și a libertăților fundamentale (Convenția Europeană), semnată la Roma la 4 noiembrie 1950 și intrată în vigoare la 3 septembrie 1953.

cea ce privește debutul beneficiii de acest drept, dar și încetarea realizării acestuia. Astfel, importanța și ponderea subiectului respectiv și a întrebărilor ridicate în cadrul său devin deosebit de pregnante în jurisprudența europeană și în cadrul legislațiilor naționale.

Progresele revoluționare la zi în materia biologiei moleculare și a geneticii umane vizează inclusiv și originea vieții ființei umane. În rândul progreselor și realizărilor domeniilor științifice menționate putem enumera: procrearea asistată, experimentarea pe embrioni, clonarea terapeutică și reproductivă, intervenția asupra bagajului genetic al omului și crearea de hibrizi sau himere. Toate aceste inovații și invenții științifice, crearea, promovarea, implementarea și comercializarea largă a lor presupun necesitatea absolută și stringentă de elaborare al anumitor principii etico-morale și teme legal de activitate și reglementare.⁴ Așadar, contribuția științei dreptului și elaborarea reglementărilor juridice necesare, executarea intervențiilor adecvate a normele juridice deja existente, înaintarea notificărilor și oferirea răspunsurilor trebuie realizată prompt, concomitent cu ritmul evoluției biomedicinei, sau chiar întrevăzând potențialele perspective ale evoluției științei respective⁵.

În acest context considerăm că este absolut necesară determinarea unui statut juridic al ființei umane încă de la originea sa și anume reglementarea și protecția juridică a embrionului uman, chiar dacă aceasta ar reprezenta o provocare pentru legislația și a jurisprudența europeană. Ori, stabilirea și recunoașterea statutului juridic de ființă umană pentru embrion va condiționa, bineînțeles, și un efect juridic, care poate deveni o verigă declanșatoare din lanțul proceselor de reevaluare ale altor raporturi de drept actuale, cum ar fi dreptul la avort, experimentele pe embrioni, fertilizarea *in vitro*, soarta embrionilor neutilizați și alte asemenea situații.

Consecințele manipulărilor genetice, ale experimentelor asupra embrionului uman sau cele ale intervențiilor în sistemul reproductiv uman pot fi uneori imprevizibile, defavorabile și negative. Problemei puse în discuție îi revine o miză imensă și aceasta devine astfel una extrem de responsabilă în determinarea virtuții dreptului la viață și a demnității umane. Totodată,

4 Teodor N. Țârdea, *Bioetică*, Curs de bază. Manual, Chișinău, CEP „Medicina”, 2017, p. 189.

5 Nasty M. Vlădoiu, *Protecția, constituțională a vieții, integrității fizice și a integrității psihice...*, p. 3.

chiar normele legislative ale instituțiilor europene indică premise suficiente pentru determinarea unui statut juridic al copilului nenăscut mult mai clar și indiscutabil juridic.

Caracterizarea dreptului la viață

Fiecărei persoane îi aparține dreptul la viață. Acest drept a fost inclus în categoria celor 7 drepturi fundamentale, denumite „nucleul dur al drepturilor omului”, drepturi de la care nu se admite nici o derogare.⁶ Dreptul la viață din articolul 2 al Convenției Europene este consacrat în următoarea formă: „Dreptul la viață al oricărei persoane este protejat prin legi”⁷.

Importanța dreptului la viață, reglementat de articolul 2 al Convenției Europene, a fost subliniată de Curtea Europeană în numeroase rânduri⁸. Încă de la prima cauză, în care trata în mod direct problema articolului 2, Curtea a reținut că acesta „constituie unul dintre articolele primordiale ale Convenției, de la care nici o derogare nu ar putea fi autorizată, pe timp de pace, iar în virtutea art. 15 el consacră una dintre valorile fundamentale ale societăților democratice care formează Consiliul Europei”⁹. Expresia „orice persoană” redă natura universală a drepturilor omului, care vizează în primul rând ființa umană: drepturile garantate de Convenție îi sunt recunoscute oricărui om „în virtutea originii sale și a destinului său”¹⁰.

După părerea academicianului și a fostului judecător al Curții Europene, Corneliu Bîrsan: „Problema pusă în discuție poate părea superfluă la prima vedere, dar lucrurile nu stau nici pe departe astfel. Din moment ce articolul 2 dispune că dreptul la viață al oricărei persoane este protejat prin lege, aceasta înseamnă că trebuie văzut ce se înțelege prin noțiunile de „persoană” și „viață”, pentru a vedea cine poate beneficia de protecția acestui drept, iar în privința noțiunii de „viață”, de unde începe ea și unde se termină”¹¹.

6 Corneliu Bîrsan, *Convenția europeană a drepturilor omului. Comentariu pe articole...*, p. 85.

7 *Convenția Europeană a Drepturilor Omului*, art. 2, al. (1).

8 Asociația pentru Apărarea Drepturilor Omului în România – Comitetul Helsinki, *Manualul Drepturilor Omului*, p. 13.

9 Hotărârea Curții Europene în cauza *Mastromatteo c. Italiei*.

10 Corneliu Bîrsan, *Convenția europeană a drepturilor omului. Comentariu pe articole...*, ediția 2, p. 35.

11 Corneliu Bîrsan, *Convenția europeană a drepturilor omului. Comentariu pe articole...*, vol. I, p. 65.

Cu certitudine, evenimentul nașterii persoanei este un răspuns satisfăcător pentru perioada când a fost scrisă Convenția, dar, odată cu prevederile interne ale statelor cu privire la avorturi și mai noi – a descoperirilor în biomedicină, textul Convenției trebuie să se adapteze după principiul enunțat în Convenție: cel al dezvoltării continue al drepturilor omului și a libertăților fundamentale¹². Necăutând la provocări, trebuie să înțelegem totuși ce este o persoană, și anume: de când începe existența acesteia, și când începe demnitatea umană deținută de o persoană, pentru a putea obține răspunsuri sigure cu privire la cea mai mare valoare pe care o are de fapt ființa umană, și anume – viața.

Într-o cauză care se referea la embrionii umani creați *in vitro*¹³, Curtea a considerat că embrionii nu au dreptul la viață în sensul articolului 2 al CEDO, iar statele membre au o marjă extinsă de apreciere în această privință. În acest aspect unii doctrinari locali au afirmat că: „soluția dată de Curte în cauza Evans este cel puțin nedreaptă, privând-o pe petiționar de orice șansă de a mai avea copii biologici și, implicit, de a dispune de elementele corpului ei”¹⁴.

În argumentarea Hotărârii sale, Curtea Europeană a făcut referință la recomandarea formulată de Grupul de etică al Uniunii Europene precum că „instanțele comunitare trebuie să abordeze problemele de etică ținând seama de divergențele morale și filozofice reflectate de extrema diversitate de norme juridice aplicabile în cercetările asupra embrionului uman. Ar fi nu numai delicat din punct de vedere juridic să se impună o armonizare a legislațiilor naționale în acest domeniu, în absența unui consens, dar ar fi și inoportun a se voi să fie dictată o morală unică, prin excluderea altora”¹⁵.

Prin urmare, Curtea a decis că fiecare stat are dreptul de apreciere cu privire la apărarea sau nu a embrionului sau fetusului, deoarece la acel moment nu exista un consens european cu privire la definiția științifică și juridică a începutului vieții. La fel, observăm că astfel s-a recunoscut importanța discuției în acest aspect.

Progresele, noile invenții și descoperiri în materia biologiei moleculare în ceea ce ține de originea vieții: procrearea asistată, experimentarea pe embrioni, clonarea terapeutică și cea reproductivă, și alte proceduri sunt

12 APADOR-CH, „Manualul Drepturilor Omului...”, p. 11.

13 Hotărârea Curții Europene în cauza *Evans c. Regatului Unit*, din 10 aprilie 2007.

14 J. L. Charrier, A. Chiriac, *Codul Convenției europene a Drepturilor Omului...*, p. 29.

15 Hotărârea Curții Europene în cauza *Vo. c. Franței*.

subiecte actuale de dezbateri. Totuși majoritatea statelor se confruntă cu un vid legislativ și instituțional în domeniu, astfel încât este stringentă necesitatea aprobării unor reglementări internaționale în acest sens, și respectarea lor la nivel național.

Contextul legal contradictoriu al recunoașterii protecției juridice a embrionului

Așadar, în planul intern al legislației țărilor europene, fiecare își determină aparte politica legislativă cu privire la anumite situații, inclusiv cu privire la limita inferioară a dreptului la viață și posibilitatea sau modalitatea de a efectua avorturi. De regulă avortul este permis, deoarece Curtea Europeană statuează clar, că statele trebuie să creeze condiții medicale corespunzătoare în situațiile, în care aceasta este necesar. Totuși avortul continuă și în prezent să fie un subiect controversat în statele europene, și există diferite abordări asupra avortului, de la libertatea de alegere a femeilor din Norvegia până la restricționarea aproape totală în Irlanda sau Polonia.

Frontierele dreptului la viață rămân astfel imprecise, și invocând limita inferioară a acestui drept pentru protecția ființei umane, este neclar dacă trebuie să ne referim la momentul nașterii sau cel al concepției, ori fosta Comisie Europeană a Drepturilor Omului¹⁶ a exclus din câmpul de aplicare a articolului 2 embrionul uman, estimând că dispoziția amintită se referă prin natura sa la persoanele deja născute, deci nu ar putea fi aplicată și fetusului, or acesta nu poate beneficia, de exemplu, de celelalte articole ale Convenției. Această poziție prudentă a fost fără îndoială destinată să evite repunerea în discuție a posibilității realizării dreptului la avort – destul de larg consacrat în legislațiile statelor semnatare ale Convenției¹⁷. Observăm aici tensiunea sau dilema acestei perspective, problema recunoașterii unui statut juridic al persoanei până la naștere, protecția fetusului fiind restrânsă de dreptul persoanei de a beneficia de propriul corp¹⁸.

Așadar, din acest tărâm de divergențe academice și sociale se constată o dilemă și o vădită ezitare al acordării unui statut juridic clar și solid embrionului, deoarece acordarea acestuia va stopa sau pereclita instituția

16 Comisia Europeană a precedat Curtea Europeană în funcția sa.

17 C. Otovescu-Frăsie, O. Băndoiu, *Respectarea dreptului la viață versus eutanasi...*, p. 45.

18 M. Pivniceru, F. Dascalescu, *Limita inferioară a dreptului la viață: Între protecția fetusului uman, dreptul la avort și progresul științelor biomedicale...*, p. 89.

practicării legale ale avorturilor. Aceasta situație va determina rolul secundar și contrar al dreptului la avort existent, în favoarea protecției prioritare a copilului nenăscut. Înțelegem dificultatea și dilema juridică creată și în special efectele sale, dar nu putem totuși să negăm și să ezităm intervenția în identificarea demnității umane de la originea umană a persoanei în detrimentul avalanșelor de provocări științifice biomedicale. Ineficiența unei reacții a științei bioeticii și al comitetelor de etică, al societății civile, și în special al statelor și al comunității internaționale, manifestată prin tergiversarea unor reglementări necesare, oportune și adecvate poate duce la urmări și regrete ulterioare grave.

Amintim aici că Adunarea Parlamentară a Consiliului Europei reafirma că avortul nu poate fi considerat, în nici un caz și cu nici un fel de circumstanțe, ca o metodă de planificare a familiei. Avortul trebuie, pe cât de posibil, să fie evitat. Trebuie folosite toate mijloacele posibile, acestea fiind compatibile cu drepturile femeilor, pentru a reduce atât numărul sarcinilor nedorite, cât și cel al avorturilor¹⁹. Considerăm că, așa cum avortul nu este o metodă postcoitală de planificare a familiei, dar o necesitate atunci când există anumite motive urgente pentru a întrerupe sarcina, în cazul în care continuarea sarcinii poate aduce un real pericol pentru mamă, avortul trebuie să fie o excepție de la cauza generală și nu o regulă.

Mai mult, reiterăm că, dacă observăm contextul argumentelor pentru reglementarea statutului juridic al embrionului în noile realități ale societății moderne, vom constata că „problema avortului”, este doar un vârful de aisberg. Dacă grija asupra acestui subiect nu va fi co-raportată cu multitudinea problemelor de bioetică nevăzute publicului larg, există riscul ca, din cauza protecției juridice opace și ezitante al embrionului, să se ruineze fundamentul și ideea de protecție a ceea ce înseamnă „viață” și/sau „persoană”.

Necăutând la tergiversarea aprobării un statut juridic clar și puternic pentru embrion în plan internațional, Consiliul Europei a desfășurat o activitate intensă pentru a acoperi acel vid juridic, care a apărut datorită dezvoltării științei biomedicale. S-a cerut ca problema consecințelor sociale, etice și juridice ale dezvoltării științelor biomedicale să fie tratată din perspectiva drepturilor omului și să fie identificate și prestabilite ca ilegale acțiunile discriminatorii sau cele care pot aduce prejudicii ființei umane²⁰.

19 Recomandarea 874 (1979) din 4 octombrie 1979.

20 Teodor N., Țirdea, *Bioetică*.

În acest sens, putem afirma, că acquis-ul comunitar determină o perspectivă generală și acoperă astfel principii clare și viziuni concrete cu privire la acoperirea limitei inferioare a dreptului la viață.

Argumentele pentru protecția embrionului observate de către Comitetul pentru Bioetică prin fundamentele filosofice cu privire la acesta

Să argumentăm protecția embrionului prin activitatea și constatările Comitetului pentru bioetică, Recomandările Consiliului Europei și în special Convenția de la Oviedo. Comitetul pentru Bioetică al Consiliului Europei²¹, indica în raportul său din 19 iunie 2003 cu privire la „Protecția embrionului uman *in vitro*” că:

Problema statutului embrionului uman posedă o importanță fundamentală în toate cazurile de dispute și controverse ce privesc protejarea lui prin lege. Existența diverselor ipoteze privind statutul embrionului induce diferențe și nepotriviri în rândul opiniilor și concluziilor, care vizează protejarea necesară de a fi acordată prin lege embrionului *in vitro* – precum ar fi momentul din care trebuie să înceapă protejarea lui, dar și nivelul necesar de protecție. Diferă și modul în care argumentele posibile se combină și se grupează între ele, iar combinația respectivă determină o poziție morală sau alta cu privire la statutul embrionului uman²².

Putem remarca, conform raportului menționat, patru poziții morale de bază, care determină dialogul în această privință. Se observă că în cazul persoanelor particulare sau al unor grupuri de persoane, care adoptă aceeași poziție, există anumite disensiuni cu privire la statutul acordat embrionului, și se concludă astfel, că demarcațiile între pozițiile respective nu ar fi rigide și lipsite de flexibilitate. Așadar, unora le poate părea că viziunile lor nu corespund nici uneia dintre aceste patru poziții. Cu toate acestea, deseori se întreprind tentative de a stabili demarcații rigide – nu în ultimul rând din cauza că fără aceste demarcații este imposibil de a elabora prevederi legale clare, care s-ar sancționa adecvat.²³

21 Committee on Bioethics (DH-BIO), <https://www.coe.int/en/web/bioethics/home>

22 Report on Human Artificial Procreation, *Principles set out in the report of the Ad Hoc Committee of Experts on Progress in the Biomedical Sciences*.

23 *Ibidem*.

Notăm aici două poziții care acoperă extremele acestui dialog, în care fiecare dintre acestea două sunt clare, simple și totodată categorice²⁴. În cazul primei poziții, ovulul fecundat este considerat ca fiind o ființă umană. În această formă de abordare, ovulul fecundat sau embrionul dispune de o valoare principial necondiționată, exact la fel, precum orice om, și are prin urmare dreptul la viață. În baza acestei perspective de valori și al acestui drept, este interzis de a realiza orice, ce ar putea suprima, complica sau de a face imposibilă dezvoltarea lui ulterioară²⁵.

De asemenea, la baza acestei poziții se mai menționează că în cazul în care dezvoltarea embrionului este primejduită de procese naturale, apare obligația de a li se împotrivi, la fel, precum se va împotrivi în cazul unor tulburări periculoase pentru viața și sănătatea indivizilor umani. Această obligație nu poate însă să fie considerată ca fiind una absolută, exact așa, cum și statul nu este obligat să garanteze fără orice excepție desfășurarea tuturor procedurilor de tratamente cu scopul menținerii în viață, sau de altfel cum este în cazul protecției dreptului la viață, prin care Consiliul Europei a prevăzut anumite excepții: „Moartea nu este considerată ca fiind cauzată prin încălcarea prevederilor acestui articol în cazurile în care aceasta ar rezulta dintr-o recurgere absolut necesară la forță”²⁶.

Rezultat al acestei viziuni, fiecare ovul fecundat sau embrion posedă aceiași valoare ca și oricare altul, astfel încât din motive clare în acest sens, este inadmisibilă orice formă de alegere între două sau mai multe unități de ovule fecundate sau embrioni. Cei care oferă încredere acestei poziții consideră inadmisibilă întreruperea sarcinii, precum și orice formă de investigații aplicate embrionului, care include deteriorarea acestuia. Unica excepție posibilă o prezintă situația, în care continuarea sarcinii va deveni un risc evident pentru viața mamei.

În cadrul celei de-a doua poziții, în cadrul Raportului Comitetului pentru Bioetică se observă că embrionului i se atribuie valoare morală minimă sau chiar nulă. Respectiv, embrionului nu i se recunoaște un drept la viață și nu se discută necesitatea de a îi acorda vreo protecție

24 *Ibidem*.

25 I. Banari, *Bioetica socială versus valori creștine: perspective de interconexiune*, T. Beauchamp, J. Childress J., *Principles of biomedical ethics*, V. Potter, *Bioetica – o punte spre viitor*, E. Sgreccia, V. Tambone, *Manual de bioetică*.

26 *Convenția Europeană a Drepturilor Omului*.

specială. Drept urmare, adepții acestei poziții consideră, în principiu, ca fiind admisibilă o investigație, care ar putea induce deteriorarea embrionului uman. Dacă în baza anumitor motive există necesitatea de a efectua o alegere între mai mulți embrioni sau ovule fecundate, este necesar de a fundamenta alegerea pe interesele, care o motivează, iar ovulele fecundate propriu zise nu sunt subiecții intereselor: se acordă atenție doar altor părți interesate. Astfel, în cadrul poziției respective embrionul uman rămâne a fi absolut neprotejat²⁷.

Nucleul de discuție se formează în jurul la alte două poziții, observate în raportul Comitetului pentru Bioetică, și anume poziția „*gradualistă*” și poziția de drepturi „*evolutive*”.

Adepții poziției „*gradualiste*”, care consideră drept piatră unghiulară dezvoltarea lentă, continuă și conform anumitor etape, astfel încât ei atrag atenție asupra faptului că atât spermatozoidul, cât și ovulul sunt obiecte vii încă înainte procesului fecundării, și subliniază faptul, că ovulul fecundat se dezvoltă și evoluează într-un individ uman în mod succesiv, treptat. Valoarea embrionului este considerabilă, însă nu și absolută. Cât despre dreptul său la viață, – aici opiniile variază în limitele unui interval cunoscut, unii consideră că embrionul uman posedă dreptul la viață, în timp ce alții preferă să se limiteze doar la punerea în discuție a dreptului său pentru dezvoltare²⁸.

În cele din urmă identificăm și cea de-a patra viziune care intră în discuție, aceasta fiind poziția „*drepturilor evolutive*” care se fundamentează pe faptul că totalitatea drepturilor recunoscute embrionului și protecția lui legală, se fortifică treptat pe parcursul întregii perioade de dezvoltare, iar volumul deplin de drepturi se dobândește simultan cu momentul nașterii. În cazul acestui punct de vedere se iau în considerare drepturile și interesele celorlalte părți, și respectiv, se pretinde ca să devină permisibile investigațiile embrionare. Cei care acceptă acest punct de vedere pot considera ca fiind admisibil avortul în termeni mai înaintați de sarcină, decât adepții primului punct de vedere. „*Unii consideră că argumentele enunțate în favoarea poziției respective pot, în final, să justifice până și infanticidul, iar acceptând acest punct*

27 Report by the Working Party on the Protection of the Human Embryo and Fetus (CDBI-CO-GT3).

28 Report on Human Artificial Procreation „Principles set out in the report of the Ad Hoc Committee of Experts on Progress in the Biomedical Sciences” (CAHBI).

de vedere”, după cum afirmă autorii raportului Comitetului pentru Bioetică, „*riscăm să pășim pe o pantă lunecoasă*”²⁹.

Majoritatea pozițiilor sumarizate mai sus asupra statutului embrionului uman îi garantează așadar, cel puțin, un oarecare nivel de protecție. Aceste poziții diferite sunt încercate prin prisma anumitor criterii, cum sunt considerațiile biologiei, potențialul de dezvoltare și posesia statutului de personalitate, iar la baza tuturor supozițiilor primare asupra statutului embrionului se află o întrebare fundamentală: „*Când începe viața individuală și când aceasta capătă valoare morală?*”³⁰.

În sensul noțiunii de „valoare morală”, considerăm că aceasta este asimilată cu noțiunea de „demnitate umană”. Prin urmare, valoarea morală reprezintă un instrument decisiv în mecanismul de determinare a momentului în care începe viața persoanei.

Toate cele patru perspective pornesc esența dezbaterilor sale în jurul momentului din care începe existența ființei umane unice, către originea ființei umane.

Comitetul pentru bioetică, notează că noua existență unică debutează din momentul fertilizării – cel puțin, din punctul de vedere al constituției genetice³¹. Unii consideră că anume din acest moment putem vorbi despre unicitatea ființei umane. În opinia altora, momentul decisiv se produce mai târziu, pe parcursul dezvoltării, pe parcursul unei anumite perioade, care trece aproximativ de cincisprezece zile după fertilizare. Cei care susțin acest punct de vedere consideră că la finele acestei perioade, când embrionul pierde potențialul respectiv de divizare, apare posibilitatea de a discuta deja despre unicitatea ființei umane.³²

Argumentul fundamentat pe „potențialitate” sau procesul de dezvoltare

Dorim să evidențiem din Raportul Comitetului Director pentru Bioetică una dintre viziunile asupra embrionului și anume că: „*La bazele acestui tip*

29 Report by the Working Party on the Protection of the Human Embryo and Fetus (CDBI-CO-GT3).

30 Report on Human Artificial Procreation „Principles set out in the report of the Ad Hoc Committee of Experts on Progress in the Biomedical Sciences” (CAHBI).

31 Report by the Working Party on the Protection of the Human Embryo and Fetus (CDBI-CO-GT3).

32 *Ibidem*.

*de argumente se află percepția că, deși între embrion și ființa umană la o etapă mai avansată de dezvoltare există diferențe, ele totuși sunt unite între ele de însăși procesul de dezvoltare*³³.

Desigur că dintr-un astfel punct de vedere pot surveni afirmații diverse sau chiar adverse, dar există o linie argumentativă care este constituită din aceea, că deși între embrion și ființa umană la o etapă mai înaintată de dezvoltare (etapa identificării sale ca fiind „persoană”) și s-ar putea de găsit similitudini, totuși embrionul are potențialul de a se transforma în „persoană”. Și așa cum el posedă acest potențial, atașamentul față de el trebuie să fie la fel de respectuos, ca și atunci, când el ar putea fi deja o persoană. Respectiv, alegerea între embrioni cu intenția de a decide, cine dintre ei va primi șansa la viață, spre exemplu, care din ei va fi amplasat în uter în cadrul procedurii de fertilizare artificială este la fel de inadmisibil, ca și o alegere analogică între oameni.

Aici oponentii acestui argument cu privire la ceea ce înseamnă embrion, ar putea observa ca, dacă „a” are potențialul necesar pentru a deveni „A”, acest fapt încă nu îi face pe ambii „a” și „A” identici ontologic. Așadar, ei ar putea susține că deținerea de către „a” al potențialului corespunzător încă nu înseamnă că trebuie să îl tratăm pe „a” precum acesta ar fi deja devenit „A”³⁴.

În această adversitate de opinii, dorim să reiterăm teoria dreptului, și anume, că nu putem determina demnitatea umană ca a fi mai mică sau mai mare, la una, sau la o altă persoană, ori la o anumită perioadă de timp. Demnitatea umană este în aceeași măsură imediat ce ea apare la o persoană. Ori „a” și „A”, *ius generis* sunt același „A”, prin urmare demnitatea umană este deținută de ambele subiecte, iar diferențierea între „volumul” demnității nu este etică și legală.

Cadrul juridic de protecție al embrionului din perspectiva Recomandărilor Consiliului Europei

Protecția copilului ce urmează să se nască devine la fel de importantă ca cea a copilului deja născut. Preocupările pe plan european al acestui do-

33 Report on Human Artificial Procreation „Principles set out in the report of the Ad Hoc Committee of Experts on Progress in the Biomedical Sciences” (CAHBI).

34 Report by the Working Party on the Protection of the Human Embryo and Fetus (CDBI-CO-GT3).

meniu ar putea fi încadrate în două etape de evoluție. Prima etapă este caracterizată printr-o forță juridică restrânsă, și este constituită în special de Recomandările Consiliului Europei în privința protecției fătusului și a prevenirii folosirii abuzive a manipulărilor genetice. Recomandările conțin propuneri ale Adunării Parlamentare adresate Comitetului de Miniștri, iar implementarea lor fiind în competența Guvernelor naționale. Iar cea de-a doua etapă este configurată de adoptarea Convenției asupra drepturilor omului și biomedicinii³⁵.

Recomandările Consiliului Europei în ceea ce privește protecția embrionului și a fătusului uman au determinat o amplificare și o dezvoltare în vectorul procesului de protecție efectivă a fătusului și prevenirii abuzurilor în domeniul manipulărilor genetice, datorită cărora s-a demonstrat preocuparea continuă a Consiliului Europei pentru acest domeniu.

Prima dintre Recomandări, a fost cea privind ingineria genetică nr. 934 din 1982, care privește aplicarea noilor tehnici științifice de recombinare artificială a materialului genetic provenit de la organisme vii³⁶.

Recomandarea 1046/1986 privind folosirea embrionilor umani și a fătusilor în scopuri terapeutice, științifice, industriale și comerciale, este cea mai detaliată normă în domeniul protecției copilului ce urmează a se naște.³⁷

În motivația acestei Recomandări se află atenționarea asupra faptului că progresul științelor medicale a determinat o poziție legală foarte precară a embrionului și a fătusului uman, iar statutul lor nu a fost definit de nici o lege până în acel moment, neexistând prevederi legale care să reglementeze folosirea lor. Totodată, în cadrul paragrafului 10 se recomandă ca embrionul și fătusul uman să fie tratați, în orice circumstanțe, cu respectul datorat demnității umane și că folosirea țesuturilor trebuie să fie strict limitată și reglementată în vederea realizării scopurilor terapeutice pentru care nu există alte mijloace³⁸.

În cadrul paragrafului 14, recomandările cele mai importante înaintate Comitetului de Miniștri, privesc: interzicerea creării embrionilor umani prin procedeul fertilizării in vitro, în scopul cercetării pe durata

35 C. Otovescu-Frăsie, O. Băndoiu, *Respectarea dreptului la viață versus eutanasiu*, p. 51.

36 *Texts of the Council of Europe on bioethical matters*, Volume II DH-BIO/INF.

37 Recomandarea Nr. 1046 (1986), *referitoare la utilizarea embrionilor și fătusilor umani în scopuri de diagnostic, terapeutice, științifice, industriale și comerciale*.

38 *Ibidem*.

vieții sau după moarte; stabilirea unui sistem adecvat de sancțiuni pentru a asigura regulile enunțate, instituirea unor registre naționale a centrelor medicale autorizate să aplice în practică aceste tehnici în scopuri științifice; încurajarea și stimularea înființării unor comitete/comisii interdisciplinare de bioetică, pregătirea, pe baza regulilor menționate, a unei Convenții europene.³⁹

Mai mult prin conținutul paragrafului 15 se precizează direcția de urmat în cazul contradicțiilor din domeniul bioeticii, astfel încât raportul privind folosirea embrionilor/fetușilor umani trebuie să ia în considerare echilibrul care e necesar să existe între principiul libertății cercetării științifice și respectul vieții umane și al altor aspecte ce țin de drepturile omului.

Se reiterează prin paragraful 1 al Recomandării cu privire la întrebuințarea embrionilor și fetușilor umani în cadrul investigațiilor științifice, că știința și tehnologia, mai ales în domeniul științelor biomedicale, continuă să avanseze și să se dezvolte ca o expresie a creativității umane și că libertatea de acțiune nu poate fi restrânsă în mod arbitrar, ci doar în baza unor principii profesionale, legale, etice, culturale și sociale de protecție a drepturilor omului și a demnității omului.⁴⁰

Astfel, „se consideră potrivit ca protecția legală să fie acordată embrionului uman din momentul fertilizării ovulului”, urmărind aceleași reguli ca cele menționate în cadrul Recomandării 1046/1986⁴¹.

Conform paragrafului 3 al Recomandării 1100 din 1989, cu privire la întrebuințarea embrionilor și fetușilor umani în cadrul investigațiilor științifice, consemnăm necesitatea asigurării următoarelor condiții:

- i. Cu obligația că embrionul și fătul uman sunt tratați în condiții corespunzătoare demnității umane, că produsele și țesuturile obținute în urma respectivelor tratamente sunt întrebuințate în mod exclusiv conform dispozițiilor stricte cu privire la scopurile științifice, terapeutice și de diagnosticare limitate, precum acestea sunt definite în cadrul Recomandării 1046 și care nu pot fi îndeplinite prin intermediul altor metode, și să aibă în vedere diversitatea pozițiilor etice pe această temă.

39 *Ibidem.*

40 Recommendation 1100 (1989) *on the use of Human Embryos and Foetuses in Scientific Research.*

41 *Ibidem.*

ii. Considerăm că ar fi potrivit să se determine protecția legală ce trebuie oferită embrionului uman din momentul fertilizării ovulului uman, conform prevederilor Recomandării 1046⁴².

Conform raportului cu privire la tehnologiile de reproducere umană asistată, „embrion” se consideră a fi rezultatul fuziunii gameților umani (spermatozoid și ovul) la orice etapă a dezvoltării sale, precedentă stadiului fetal. Se consideră că embrionul uman, deși manifestă stări succesive ale dezvoltării sale, care sunt denumite de termeni corespunzători (zigot, morulă, blastulă, embrion în faza de preimplantare sau pre-embriion, embriion, făt), dă dovadă, de asemenea de o diferențiere progresivă ca fiind un organism, și cu toate acestea, își menține o identitate biologică și genetică continuă⁴³.

Pentru a consolida punctul de vedere menționat anterior cu privire la valoare morală al unei persoane și anume când începe ea, considerăm necesar să subliniem punctul *i*) al paragrafului 3 al Recomandării prezentat mai sus, care enunță faptul că este absolut necesară obligația ca embrionul și fătul uman să fie tratați în condiții corespunzătoare demnității umane. Reafirmăm că demnitatea umană este indispensabilă calității de a fi ființa umană, astfel că Atunci când această virtute este deținută, atunci putem discuta despre un subiect de drept.

Tot aici, Consiliul Europei recomandă ca embrionului să i se determine protecția legală ce trebuie oferită din momentul fertilizării ovulului uman, adică din etapa primară a embriogenezei. Putem astfel afirma și concluziona că există un alt fundament legal în baza căruia să se determine statutul juridic pentru embrion, momentul începutului protecției sale juridice și pretejarea acestuia.

Convenția privind drepturile omului și a biomedicinii

Convenția Europeană asupra biomedicinii și drepturilor omului, reprezintă primul tratat regional internațional prin care statele stabilesc limite și principii relative la respectul demnității ființei umane și a drepturilor omului confruntate cu progresul biologiei și biomedicinii și care, în același timp, atrage atenția asupra necesității elaborării de norme universale în acest domeniu.

42 *Ibidem.*

43 *Ibidem.*

Pentru soluționarea cauzelor Curții Europene, Convenția cu privire la drepturile omului și a biomedicinii reprezintă un material internațional relevant, astfel încât în conținutul hotărârilor Curții, sunt aduse referință foarte des prin aplicarea ei directă și recunoașterea importanței ei.

În special dorim să evidențiem părerea individuală a judecătorului S. Marcus-Helmons în cauza Cipru c. Turciei, care nota:

Luând în considerare ritmul accelerat al dezvoltării tehnologiilor biomedicale, există posibilitatea apariției unor noi amenințări pentru demnitatea umană. În legătură cu aplicarea realizărilor biologiei și medicinei, Convenția cu privire la respectarea drepturilor și demnității umane, semnată la Oviedo în 1997, tinde să asigure protecție față de unele din amenințările respective. Cu toate acestea, până în prezent aceasta a fost adoptată de un număr mic de state. Mai mult, Convenția respectivă oferă jurisdicție exclusiv consultativă pentru Curtea Europeană. Pentru ca această „a patra generație a drepturilor omului” să fie tratată în așa mod, încât demnitatea umană să fie protejată de o eventuală aplicare a realizărilor procesului științific aflate în afara legii, Curtea Europeană ar putea adopta un memorandum, potrivit articolului 2 al Convenției Europene cu privire la drepturile omului, conform căreia statele membre ale Consiliului Europei sunt obligate să protejeze dreptul la viață al fiecărui om⁴⁴.

Conform Preambulului acestei Convenții, actul a fost adoptat din următoarele motive:

- a) Conștientizării actelor care ar putea pune în pericol demnitatea umană printr-o folosire improprie a biologiei și medicinei;
- b) Recunoașterii importanței promovării dezbaterilor publice asupra întrebărilor puse de aplicațiile biologiei și medicinei și asupra răspunsurilor care trebuie date;
- c) Dezideratului de a reaminti fiecărui membru al societății care îi sunt drepturile și responsabilitățile;
- d) Hotărârii de a lua măsurile proprii garantării demnității ființei umane și a drepturilor și libertăților fundamentale ale persoanei în domeniul biologiei și medicinei.⁴⁵

44 Hotărârea Curții Europene în cauza *Cipru c. Turciei*, din 10 mai 2001.

45 *Convenția pentru protecția drepturilor omului și demnității ființei umane privitoare la aplicarea biologiei și medicinei (Convenția asupra drepturilor omului și biomedicinii)* din 04.04.1997.

Dezvoltarea științifică în domeniul biomedical poate conduce la beneficii importante pentru umanitate, dar folosirea greșită a ingineriei genetice poate pune în pericol nu numai individul, ci și întreaga specie umană. Cea mai mare temere ar fi aceea că modificările intenționate asupra genomului uman ar putea urmări crearea unui individ sau a unui întreg grup selecționat, dotat cu anumite caracteristici și calități speciale.

În acest context, menționăm că descoperirile științifice asupra genomului uman și posibilitatea lor de aplicare a determinat bineînțeles, pe de o parte un succes deosebit, dar acest fapt, pe de altă parte, a indus o serie de temeri și îngrijorări. Astfel articolul 13 al Convenției este reglementat că: „O intervenție destinată să modifice genomul uman nu se poate face decât din motive preventive, diagnostice sau terapeutice și numai dacă nu are drept scop introducerea unei modificări în genomul descendenților”.⁴⁶

De asemenea, utilizarea tehnicilor de controlare medicală a procreării nu este admisă pentru a determina sexul copilului ce urmează să se nască, cu excepția cazului când se dorește a se evita o boală ereditară gravă legată de sex, după cum este prevăzut la articolul 14: „Utilizarea tehnicilor de procreație asistată medical nu este admisă pentru alegerea sexului viitorului copil decât în scopul evitării unei boli ereditare grave legate de sex”.⁴⁷

Așadar, Convenția vine să protejeze fătul, prin interzicerea implicațiilor asupra lui prin selecția de sex, la dorința terților. Prin urmare se instituie o protecție indirectă, prin mecanismul de interdicție a discriminării embrionilor în vederea dezvoltării ulterioare. Ori, discriminarea este o situație specifică anume persoanei, dar nu obiectelor sau materiei vii.

În cadrul capitolului V al Convenției „Cercetarea științifică” este reglementată protecția ființei umane în fața unor studii științifice amănunțite. Deși constatăm faptul că în cadrul Convenției nu se oferă o definiție clară a noțiunii de „persoană”, putem constata că aceeași Convenție protejează atât persoana, cât și embrionii umani. Deducem constatarea respectivă în urma faptului că ambele noțiuni sunt subiecte ale protecției în cadrul aceluiași capitol, iar dacă embrionul nu ar fi fost identificat ca „persoană”, ar fi fost indicați la Capitolul VI – „Prelevarea de organisme și țesuturi de la donatori în viață în scopul transplantului”, ori alt capitol special creat.

De asemenea, sunt stabilite regulile de abordare pentru desfășurarea cercetării ambelor subiecte reglementate. În ambele cazuri de subiecți, se

46 Convenția asupra drepturilor omului și biomedicinii din 04.04.1997.

47 Ibidem. Convenția asupra drepturilor omului și biomedicinii din 04.04.1997.

stabilește faptul că cercetarea poate să se desfășoare doar dacă în acele țări este reglementat acest proces.

În contextul capitolului IV și V al Convenției, în care subiecte ale protecției acestei Convenții sunt atât persoanele, cât și viitorul copil (art. 14) și embrionii (art.18), considerăm că această protecție se răsfrânge începând cu momentul corespunderii sensului definiției de „fință umană”, a noțiunii de „embrion”, sau „viitor copil”, deoarece asupra sa deja este posibil de a aplica tehnici de extragere a informației genetice cu scopul determinării potențialelor boli genetice sau a sexului copilului și efectuarea cercetărilor științifice asupra embrionului cu scopul obținerii unui rezultat util nu numai pentru domeniul prenatal, dar chiar și pentru folosul persoanelor mature în general – cum ar fi, spre exemplu, colectarea celulelor stem embrionare.

Dorim să remarcăm pe final că în preambulul Convenției Europene asupra biomedicinii și drepturilor omului este menționat că la baza motivației de adoptare a stat inclusiv și Convenția privind drepturile copilului, act internațional care proclamă că:

...dată fiind lipsa sa de maturitate fizică și intelectuală, copilul are nevoie de protecție și îngrijire speciale, inclusiv de o protecție juridică adecvată, atât înainte cât și după nașterea sa⁴⁸.

Pe această motivație normativă indiscutabilă și naturală, statele membre la Convenția de la Oviedo, trebuie să creeze un cadru juridic necesar pentru protecția nu numai a copilului în sens general recunoscut la naștere, dar și a copiilor nenăscuți, pentru ca aceștia să dispună de dreptul de a trăi și să se bucure de un anumit grad de securitate (socială, juridică)⁴⁹.

Concluzii

Obținerea beneficiilor financiare din embrion și părțile lui componente, embrionul creat prin transfer nuclear, clonarea de embrioni, cine sau ce, determină soarta embrionului *in vitro*, reprezintă cu siguranță unele dintre circumstanțele de urgență pentru consolidarea statutului juridic. Chiar dacă dreptul la avort este un impediment legal obiectiv în acest moment, motivele și cu atât mai mult, normele legale deja existente, sunt o

48 Convenția cu privire la Drepturile Copilului din 20.11.1989.

49 A. Ciucă, „Conceptul de „demnitate” a ființei umane în bioetică și drept”..., p. 17.

platformă largă pentru recunoașterea demnității umane al embrionului și fătului.

Majoritatea pozițiilor doctrinare și bioetice asupra statutului embrionului uman îi garantează, un anumit nivel minim de protecție. Cei care exclud necesitatea protecției juridice a embrionului, pun la îndoială de fapt întreg complexul de recomandări, rapoarte, regulamente și rezoluții ale Consiliului Europei, situație care este inacceptabilă. Acele poziții diferite, dar pozitive în ansamblu pentru a motiva legiuitorul cu privire la protecția embrionului, sunt argumentate prin prisma anumitor criterii, cum sunt de exemplu, considerațiile biologiei, potențialul de dezvoltare uman și posesia statutului de personalitate. După cum se argumentează în Raportul Comitetului Director pentru Bioetică, la bazele acestei viziuni se află percepția că, deși între embrion și ființa umană la o etapă mai avansată de dezvoltare există diferențe, ele totuși sunt unite între ele de însăși procesul de dezvoltare. Mai mult, în Recomandarea cu privire la întrebuințarea embrionilor și fetoșilor umani în cadrul investigațiilor științifice, se enunță ca fiind absolut necesară respectarea condiției ca embrionul și fătul uman să fie tratați în condiții corespunzătoare demnității umane.

Considerăm a fi foarte important de a continua și dezvolta activitatea științifică juridică și bioetică cu privire la identificarea limitei inferioare a dreptului la viață, și anume cu privire la legiferarea protecției juridice și acordarea statutului corespunzător embrionului.

De asemenea, subliniem necesitatea primordială al acordării unei obligații pozitive obligatorii în cadrul jurisprudenței Curții Europene, sau cel mai efectiv, necesitatea adoptării unui Protocol adăugător la Convenția Europeană a Drepturilor Omului, care să poată proteja efectiv și clar aceste limite ale vieții ființei umane, în baza reglementărilor deja oferite de Consiliul Europei.

Considerăm esențial ca toate țările Europei să adopte Convenția de la Oviedo și să urmărească Recomandările Consiliului Europei cu privire la protecția embrionului prin intermediul activității Comitetelor interne de Bioetică și al altor instituții care pot avea jurisdicție de control în acest domeniu.

Așa cum știința și produsele biomedicale evoluează cu pași rapizi în domeniul originii ființei umane, este important ca știința dreptului să aducă aport considerabil și eficient prin reglementarea juridică domeniului biomedical. Este necesară continuarea observării sistematice și continue a

procesului de dezvoltare și a realizărilor biomedicinii, realizată prin cooperarea specialiștilor din domeniile legislației, biomedicinii și bioeticii, cu scopul reacționării prompte la noile paradigme și cerințe condiționate de progresele repective.

Bibliografie

- * Asociația pentru Apărarea Drepturilor Omului în România – Comitetul Helsinki. *Manualul Drepturilor Omului*, f.ed. București, Editura ALL BECK, 2008.
- * Banari, I., „Bioetica socială versus valori creștine: perspective de interconexiune”, în *Revista de de științe ale sănătății din Moldova*, Chișinău, Vol. 10, nr. 4/2016, pp. 100-106.
- * Bârsan, C., *Convenția europeană a drepturilor omului. Comentariu pe articole*. Volumul I. Drepturi și libertăți, București, Editura All BECK, 2005.
- * Beachamp, T., Childress J., *Principles of biomedical ethics*, New York, Oxford University Press, 1994.
- * Bîrsan, C., *Convenția europeană a drepturilor omului. Comentariu pe articole*, Ed. a 2-a rev., București, Editura C.H.BECK, 2010.
- * Charrier, J. L., Chiriac A., *Codul Convenției europene a Drepturilor Omului*, Paris, Lexis Nexis SA, 2005.
- * Ciucă, A., „Conceptul de „demnitate” a ființei umane în bioetică și drept”, în *Revista Română de Bioetică*, nr. 2/2009, pp. 16-23.
- * Otovescu-Frăsie C., Băndoiu A., Respectarea dreptului la viață versus eutanasiere. în *Revista Română de Bioetică*, nr. 2/2009, pp. 44-52.
- * Pivniceru, M.M., Dascalescu F.D., „Limita inferioară a dreptului la viață: Între protecția fătului uman, dreptul la avort și progresul științelor biomedicale”, în *Revista Română de Bioetică*, nr. 4/2003, pp. 88-96.
- * Potter, V., *Bioetica – o punte spre viitor*, Биоэтика: мост в будущее. Перев. с англ. языка. – Київ, Видавець Вадим Карпенко, 2002.
- * Rotaru, Ioan-Gheorghe, *Om-Demnitate-Libertate*, Cluj-Napoca, Editura Risoprint, 2019.
- * Sgreccia, E., Tambone, V., *Manual de bioetică*, București, Arhiepiscopia romano-catolică din București, 2001.
- * Țîrdea, Teodor N., *Bioetică, Curs de bază*. Manual, Chișinău, CEP „Medicina”, 2017.

- Vlădoiu, N. M., *Protecția, constituțională a vieții, integrității fizice și a integrității psihice. Studiu de doctrină și jurisprudență*, București, Editura Hamangiu, 2006.
- Convenția europeană pentru protecția drepturilor și libertăților fundamentale ale omului din 04.11.1950. https://www.echr.coe.int/documents/convention_ron.pdf
- Convenția de la Oviedo pentru protecția drepturilor omului și demnității ființei umane privitoare la aplicarea biologiei și medicinei: Convenția asupra drepturilor omului și biomedicinei din 04.04.1997. http://www.cdep.ro/pls/legis/legis_pck.htm_act?ida=27913
- Convenția cu privire la Drepturile Copilului din 20.11.1989. <https://www.unicef.org/moldova/media/1401/file/Conventia-cu-privire-la-drepturile-copilului.pdf>
- Declarația Universală a Drepturilor Omului din 10.12.1948. https://www.ohchr.org/en/udhr/documents/udhr_translations/rum.pdf
- Hotărârea Curții Europene în cauza *Evans c. Regatului Unit*, din 10 aprilie 2007, [http://hudoc.echr.coe.int/eng#{"itemid":\["001-61663"\]}](http://hudoc.echr.coe.int/eng#{)
- Hotărârea Curții Europene în cauza *Mastromatteo c. Italiei*, din 24 octombrie 2002, [http://hudoc.echr.coe.int/eng#{"fulltext":\["Mastromatteo"\],"itemid":\["001-60707"\]}](http://hudoc.echr.coe.int/eng#{)
- Hotărârea Curții Europene în cauza *Vo. c. Franței*, din 08 iulie 2004, [http://hudoc.echr.coe.int/eng#{"itemid":\["001-61887"\]}](http://hudoc.echr.coe.int/eng#{)
- Hotărârea Curții Europene în cauza *Cipru c. Turciei*, din 10 mai 2001, [http://hudoc.echr.coe.int/eng#{"fulltext":\["25781/94Cyprusv.Turkey"\]}](http://hudoc.echr.coe.int/eng#{)
- Recomandarea 874 (1979) din 4 octombrie 1979.
- Recomandarea Nr. 1046 (1986), *referitoare la utilizarea embrionilor și fetușilor umani în scopuri de diagnostic, terapeutice, științifice, industriale și comerciale*. <http://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-EN.asp?fileid=14908&lang=en>
- Recommendation 1100 (1989) on the use of Human Embryos and Fetuses in Scientific Research. [http://www.coe.int/t/dg3/healthbioethic/Texts_and_documents/INF_2014_5_vol_II_textes_%20CoE_%20bio%20C3%A9thique_E%20\(2\).pdf](http://www.coe.int/t/dg3/healthbioethic/Texts_and_documents/INF_2014_5_vol_II_textes_%20CoE_%20bio%20C3%A9thique_E%20(2).pdf)
- Report on Human Artificial Procreation „Principles set out in the report of the Ad Hoc Committee of Experts on Progress in the Biomedical Sciences”

(CAHBI), 1989. [http://www.coe.int/t/dg3/healthbioethic/Texts_and_documents/INF_2014_5_vol_II_textes_%20CoE_%20bio%C3%A9thique_E%20\(2\).pdf](http://www.coe.int/t/dg3/healthbioethic/Texts_and_documents/INF_2014_5_vol_II_textes_%20CoE_%20bio%C3%A9thique_E%20(2).pdf)

- ✦ Report by the Working Party on the Protection of the Human Embryo and Fetus (CDBI-CO-GT3), „*The Protection of the Human Embryo in Vitro*”, *Steering Committee On Bioethics* (CDBI), Strasbourg, 19 June 2003. [http://www.coe.int/t/dg3/healthbioethic/texts_and_documents/CDBI-CO-GT3\(2003\)13E.pdf](http://www.coe.int/t/dg3/healthbioethic/texts_and_documents/CDBI-CO-GT3(2003)13E.pdf)
- ✦ Report on Human Artificial Procreation, „*Principles set out in the report of the Ad Hoc Committee of Experts on Progress in the Biomedical Sciences*” (CAHBI), 1989. [http://www.coe.int/t/dg3/healthbioethic/Texts_and_documents/INF_2014_5_vol_II_textes_%20CoE_%20bio%C3%A9thique_E%20\(2\).pdf](http://www.coe.int/t/dg3/healthbioethic/Texts_and_documents/INF_2014_5_vol_II_textes_%20CoE_%20bio%C3%A9thique_E%20(2).pdf)
- ✦ Texts of the Council of Europe on bioethical matters. Volume II DH-BIO/INF (2014), Strasbourg, April 2014. [http://www.coe.int/t/dg3/healthbioethic/Texts_and_documents/INF_2014_5_vol_II_textes_%20CoE_%20bio%C3%A9thique_E%20\(2\).pdf](http://www.coe.int/t/dg3/healthbioethic/Texts_and_documents/INF_2014_5_vol_II_textes_%20CoE_%20bio%C3%A9thique_E%20(2).pdf)